

ІСТОРІЯ

УДК 94:314.18 (477.62) «1945/1959»(045)

Зміни в чисельності і складі сільського населення Донецької області у 1945-1953 рр.

Н.Ф. ШИПІК

Маріупольський державний університет, м. Маріуполь, Україна, E-mail: nfshypik@ukr.net

Авторське резюме

У статті розглянуто характер та особливості змін у чисельності і складі сільського населення Донецької області у 1945-1953 рр. Війна призвела до скорочення сільського населення, деформації статеві-вікової структури, зниження рівня народжуваності. В цілому за період 1945-1953 рр. сільське населення Сталінської області зросло на 20,9 %, але так і не відновило довоєнних показників чисельності. 71 % зростання був забезпечений природним приростом, який зазнав різкого спаду в часи Голодомору 1946-1947 рр.

Міграції робили суперечливий внесок у динаміку населення. Потужні міграції 1945-1946 рр., у складі яких виділялись потоки демобілізованих фронтовиків, репатріантів, розконвойованих і депортованих, неабияк поповнили число селян. Натомість місцеве сільське населення розглядалось державно-партійним керівництвом як важливий ресурс робочої сили для реалізації відбудови промислових потужностей у містах Донбасу. Голодомор відіграв роль додаткового поштовху у мотивацію переїзду селян до міста в пошуках роботи і гарантованого життєвого мінімуму. У 1948-1949 рр. місцеві селяни, передусім чоловіки працездатного віку, стали одним із джерел компенсації промисловим підприємствам робочої сили, втраченої внаслідок поступового вивезення тимчасових контингентів військовополонених, інтернованих, репатрійованих і звільнених з місць ув'язнення, а також через масові втечі робітників у період Голодомору. У 1950-1953 рр. у зв'язку із насиченням робітничими кадрами міської промисловості, вибуття до міст формувалось, передусім, за рахунок сільської молоді, мобілізованої до шкіл ФЗН. Натомість сільська місцевість, поруч із містами, стала місцем осідку амністованих.

Ключові слова: сільське населення, Донецька область, міграції, статево-вікова структура, поточний облік населення.

Changes in the size and composition of the rural population of Donetsk region in 1945-1953

N.F. SHYPIK

Mariupol state university, Mariupol, Ukraine, E-mail: nfshypik@ukr.net

Abstract

The article studies the nature and typical features of changes in the size and composition of the rural population of Donetsk region in 1945-1953. The war affected the reduction of the rural population, made considerable changes in age-sex structure, causing birth rate falling. Overall during the period 1945-1953 Stalin region rural population increased by 20.9%, however it did not reach prewar numbers. 71% of the growth was achieved due to the natural growth, which seriously declined in the times of the famine during 1946-1947.

Migration made a controversial contribution to the dynamics of the population. Powerful migration flows of demobilized soldiers, returnees and deported during 1945-1946 substantially increased the number of rural population. Instead, local rural population was considered by government as an important source of labor for the implementation of the reconstruction of industrial facilities in Donbass cities. Famine played the role of additional stimulus motivation for the farmers to relocate to the cities in the search of work and guaranteed living wage. In 1948-1949 local farmers, especially men of working age, became a source of compensation of workforce lost as a result of the gradual reduction of temporary industrial facilities contingents of prisoners of war, interned and repatriated, people released from prison, as well as by reason of mass escape of workers during the famine. In the 1950-1953 due to the saturation of urban industry by workforce, urban migration was primarily caused by rural youth mobilized to the factory-and-workshop schools. Instead, countryside near the cities became the place where amnestied settled.

Key words: rural population, Donetsk region, migration, age-sex structure, population measurement.

У сучасному українському селі спостерігається затяжна і масштабна демографічна криза. Вже починаючи з 1979 р. відтворення сільського населення увійшло у фазу депопуляції. Зважаючи на консервативність демографічної системи, коріння багатьох кризових явищ слід

шукати у попередні періоди. Особливий інтерес притягує повоєнна доба, коли для реалізації відбудовчих завдань тоталітарний режим задіяв традиційні для нього інструменти розпорядження людськими ресурсами. Звичайно, що всі драматичні події відбивались на соціально-де-

© Н.Ф. Шипік, 2015

мографічному розвитку села, формуючи специфіку динаміки населення та його складу.

Закритість основного масиву джерел ускладнювало вивчення демографічної історії у радянську добу. В період української незалежності вивченню соціально-демографічних процесів в українському селі повоєнного періоду присвячено чимало наукових робіт С.М.Тимченко [1]. Специфіка соціально-демографічного розвитку сільського населення Донеччини в останню добу сталінського тоталітаризму досі не була об'єктом самостійного дослідження, хоча окремі фрагменти, передусім Голодомор 1946-1947 рр. в селах Донеччини, детально розглядав О.І.Задніпровський [2].

Метою статті є спроба реконструкції динаміки сільського населення Донецької області та змін у його складі в 1945-1953 рр. на основі матеріалів поточної статистики. Основу джерельної бази статті складають єдиначасні звіти про віковий і статейний склад сільського населення та інші форми звітності статистичного управління Сталінської області.

Практично відразу після вигнання нацистських окупантів у Сталінській області почалось формування системи обліку сільського населення. У листопаді 1943 р. постановою виконкому Сталінської облради головам районних і міських виконкомів було доручено забезпечити точний облік всього населення, що мешкало на території сільрад шляхом запису його у погосподарські книги і списки сільрадівського обліку, а також передачу звітів інспекторам ЦСУ Держплану СРСР. Звіти сільських рад слугували основою для складання статистичними органами введених обласних «Єдиначасних звітів про віковий і статейний склад сільського населення». Формуляр звіту заповнювався щорічно станом на 1 січня і містив також інформацію у соціальному зрізі. Спираючись на дані єдиначасних звітів фінансові органи визначали суму сільськогосподарського податку. Фінансова відповідальність змушувала статистиків вдаватись до перевірок правильності заповнення сільрадами погосподарських книг, інформацію яких звіряли з даними переселенських установ, книгами ЗАГС, списками виборців тощо. Станом на 1 січня 1951 р. інспектори ЦСУ в ході перевірки виявили недооблік сільського населення області, який складав 25,5 тис. осіб, або 4,2 % [3, арк.4]. Того ж року до погосподарських книг були внесені правки. Перевіркою станом на 1 січня 1953 р. знов було виявлено недооблік – 22,9 тис. осіб, або 3,6 % [4, арк.3]. Інспекторами ЦСУ були перезакладені погосподарські книги. Отже, облік сільського населення контролювався з боку статистичних служб. Він звичайно містив певні недоліки, але його дані можуть бути використані для виявлення змін у соціально-демографічних ознаках сільського населення.

Відправною точкою для обліку сільського населення став збір статистичних даних станом на 1 січня 1944 р., яким було зафіксовано дві категорії населення: постійне та наявне. До категорії постійного населення було внесено 702 тис. 464 особи, що на 28 тис. 565 осіб більше, ніж було зареєстровано переписом населення 1939 р. Такий результат статистики пояснювали по-перше значним припливом городян до сільської місцевості у часи окупації, а по-друге – включенням в облік осіб, які розірвали свій зв'язок із сільрадою. Облік наявного сільського населення засвідчив його скорочення за час окупації на 117 тис. 100 осіб, або 17,4 % від 673 тис. 899 осіб у 1939 р. до 556 тис. 799 осіб у 1944 р. Тимчасово проживаючих було зафіксовано 4 тис.853 особи, або 1,7 % [5, арк.1-6].

Починаючи з 1945 р. статистики заповнювали типовий формуляр єдиначасного обласного звіту з інформацією про соціальну належність кожної вікової групи. В 30 районах та 347 сільрадах Сталінської обл. станом на 1 січня 1945 р. було зареєстровано 681 тис. осіб постійного населення, в числі якого 140 тис. 327 осіб тимчасово відсутніх та 540 тис. 971 осіб наявного населення. Кількість наявного сільського населення за рік зменшилась на 15 тис. 828 осіб, або 2,8 %, в тому числі чоловіків віком від 14 до 54 поменшало на 2 тис. 681 осіб. Це могло бути наслідком повернення городян до постійного місця проживання, трудових мобілізацій працездатного населення на відбудову промислових підприємств та мобілізації сільської молоді до шкіл фабрично-заводського навчання. У числі наявного населення левову частку складали колгоспники – 396 тис. 101 осіб, або 73,2 %, значною була кількість робітників, службовців та кооперованих кустарів – 139 тис. 246 осіб, або 25,7 %, частка одноосібників та некооперованих кустарів і становила 0,1 %, або 750 осіб. Категорія тимчасово проживаючих дорівнювала 4 тис. 889 осіб, або 0,9 %, з яких 1 тис. 674 осіб прибули по евакуації [6, арк.1]. Через три роки, станом на 1 січня 1948 р., органами статистики зафіксовано у 30 районах і 356 сільських радах Сталінської обл. 626 тис. 30 осіб постійного населення, в число яких включено 38 тис.310 осіб тимчасово відсутніх і 587 тис. 720 осіб наявного населення. Порівняно з початком 1945 р., категорія постійного населення зменшилась на 54 тис. 970 осіб, почасти за рахунок виключення з категорії тимчасово відсутніх тих осіб, які остаточно розірвали зв'язок із сільрадою. Наявне населення зросло на 46 тис. 749 осіб, або на 8,4 %, в тому числі за рахунок повернення додому частини тимчасово відсутніх [7, арк.1].

Джерела поповнення населення були різними. З одного боку, це природний приріст, який у 1945, 1946, 1947 рр. складав відповідно 3,855; 9,626 та 3,992 тис. осіб і сумарно

дорівнював 17,473 тис. осіб, або 37,4 % від загального приросту [8, арк.1-3]. З іншого боку потужні потоки прибулих. Відомо, що в ході масової демобілізації, яка тривала з 1945 р. до 1947 р. включно, у Сталінську область прибуло 154 тис. 357 фронтовиків, частина з яких повернулася до сіл [9, арк.180]. Одночасно сюди було спрямовано не менше 86 тис. 964 репатрійованих осіб, частина з яких осіла у сільській місцевості [10, арк.1]. Категорія розконвойованих, яких було чимало завезено для роботи на промислових об'єктах, скоріш за все теж залишила слід по селах Донеччини. Були здійснені і цілеспрямовані переселення до сільської місцевості. Так, у 1945 р. розселено в районах області 3067 сімей у складі 13,2 тис. осіб, депортованих із Закерзоння. Однак українці Закерзоння через неприйнятні умови і голод масово виїжджали до Західної України. Станом на вересень 1947 р. їх залишилось 25,3 % [11, арк.126,132]. Наприкінці 1946 р. по селах, переважно приморських, було розселено 42 сім'ї у складі 173 реемігрантів з Болгарії [12, арк.130].

Негативно вплинув на динаміку чисельності сільського населення Голодомор 1946-1947 рр., викликавши серйозну демографічну кризу. Чисельність померлих в 1947 р. зросла майже удвічі від 4,202 до 8,137 тис. осіб порівняно з 1946 р. Смертність дітей віком до 1 року зросла більш ніж удвічі від 657 до 1,366 тис. осіб [8, арк.1-3]. І це в умовах існуючого недообліку смертей немовлят. На думку статистиків, смерть не завжди реєстрували у випадку, коли новонароджена дитина через нетривалий період помирала. Станом на 2 квітня 1947 р. по селах Донеччини хворіло на дистрофію 15,874 тис. дорослих і 13,960 тис. дітей [13, арк.1,2]. Це тільки зареєстрованих. Маса селян хлинули у пошуках порятунку у міста. Саме тому при позитивному природному прирості сільського населення за 10 місяців 1947 р. було зафіксовано зменшення його чисельності на 19,1 тис. осіб. Чисельність селянських господарств області з грудня 1946 р. до грудня 1947 р. зменшилась на 4,38 тис. [14, арк.16; 15, арк.14]. Невдоволення селян вилилось у появу листівки повстанського характеру в Ольгінському районі, зафіксовану органами УМДБ [22, арк.1].

Стались певні зміни в соціальному складі наявного сільського населення. Поменшала, хоч і незначно, частка колгоспного селянства з 73,2 до 67 %, в абсолютному вимірі скоротившись від 396 тис. 101 осіб до 393 тис. 781 осіб. Чисельність робітників, службовців та кооперованих кустарів навпаки зросла від 139 тис. 246 осіб до 187 тис. 798 осіб, або від 25,7 до близько 32 %. Кількість одноосібників та некооперованих кустарів скоротилась майже утричі – від 750 до 253 осіб. Категорія тимчасово проживаючих збільшилась з 4 тис. 889

осіб до 5 тис. 888 осіб і становила 1 % [7, арк. 1].

Станом на 1 січня 1951 р. категорія наявного населення дорівнювала 608,9 тис. осіб, демонструючи зростання порівняно з початком 1948 р. лише на 21,2 тис. осіб, або на 3,6 % [3, арк.8]. За 1948 р. наявне населення збільшилось тільки на 4,68 тис. осіб, хоча природний приріст дорівнював 7,626 тис. осіб. Наступного 1949 р. кількість населення зросла на 5 тис. осіб, у той час як природний приріст становив 11,505 тис. осіб. Протягом 1950 р. показник зростання населення склав 11,5 тис. осіб, а природний приріст – 10,640 тис. осіб. Загалом сумарний природний приріст у 1948-1950 рр. перевищував показник загального приросту на 8,6 тис. осіб [8, арк.2]. Така ситуація могла статись через міграційний витік сільського населення. У 1948 р. на промислових об'єктах у містах нагальною була потреба заміни постійними кадрами тимчасових контингентів з числа військовополонених, інтернованих, репатрійованих і звільнених з місць ув'язнення. Також необхідно було компенсувати підприємствам втрати робітничих кадрів через масові втечі, які спостерігались в роки Голодомору. Вочевидь сільське населення стало важливим джерелом робочих рук, в першу чергу для найближчих міст. Натомість сільське населення області поповнювалось за рахунок переселенців з інших областей. В 1950 р., за даними переселенських органів, було направлено 15 тис. 388 осіб [3, арк.4]. Певною мірою морально-психологічним ударом для села в 1948 р. стало виселення з Української РСР осіб, що «ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві, ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя». Згідно з Указом від 21 лютого 1948 р., у Сталінській обл. було винесено 477 громадських вироків на виселення [16, арк.88]. Така акція мала за мету примусити селянина ефективніше працювати в колективному господарстві, посилити колгоспний лад.

Об'єктом відчутного удару державної машини стали хуторяни. 25 серпня 1948 р. Сталінський облвиконком прийняв постанову «Про виселення дворів колгоспників, робітників та службовців, що проживають на колишніх ділянках хутірського землекористування до колгоспних поселень». У документі вказувалося: «Наявність хутірського користування у корені суперечить веденню колгоспного господарства, послабляє колгоспи, знижує продуктивність колгоспного виробництва, зриває правильне ведення сівозміни, гальмує механізацію польових робіт». Протягом 1948 – 1949 рр. 384 господарства мали переселити до колгоспних сіл [17, арк.463].

На початок 1954 р. в Сталінській обл. проживало 654 тис. 13 осіб наявного сільського населення, що на 45,1 тис. осіб, або на 7,4 % більше, ніж було на початку 1951 р.[18, арк.39].

Найбільшу роль у зростанні населення відігравав природний приріст, сумарний показник якого дорівнював 32,958 тис. осіб, або 73 % [8, арк.1].

Міграційні потоки носили різноспрямований характер, а тому вплив їх на динаміку населення був неоднозначним. З одного боку, позитивний вплив організованих переселень. У 1951 р. переселення до Сталінської обл. відбувалось у зв'язку з обміном між Польщею та Україною своїми прикордонними територіями. З Дрогобицької обл., частка якої відійшла Польщі, було заплановано розмістити по колгоспах Сталінської обл. 2670 сімей (фактично приїхало 1962 сім'ї). Одночасно планували переселити 1430 сімей із Рівненської області, 200 - із Закарпатської області [19, арк.49]. У 1952 р. до сіл області прибуло 3115 переселенців. У 1953 р. було переселено із західноукраїнських областей (Рівненської, Тернопільської, Станіславської тощо) 831 сім'ю у складі 3,560 тис. осіб [18, арк.33]. Того ж року, відповідно до рішення вересневого пленуму компартії, до МТС прибуло 1, 535 тис. осіб [13, арк.34]. У 1951, 1953 рр. сільське населення поповнювалось також за рахунок амністованих.

З іншого боку, категорія наявного населення зменшувалась за рахунок сільської молоді,

призваної до шкіл системи трудових резервів. Так, у 1952 р. було призвано 4,695 тис. осіб, 1953 р. - 11,596 тис. осіб [13, арк.35]. У 1953 р. в містах і селах області був здійснений організований набір для роботи в лісовій промисловості Уралу і Далекого Сходу. План 3 кварталу дорівнював 2,7 тис. робітників. Серед джерел поповнення робітників у рамках позапланових завдань оргнабору планували залучити і амністованих. Однак виявилось, що цей контингент давав досить незначну кількість робітників, що було пов'язано з віком і непристосованістю до фізичної праці [20, арк.133].

Подальші зміни у соціальній структурі були пов'язані зі зменшенням питомої ваги колгоспного населення та зростанням частки робітників і службовців. Остання категорія вважалась селянами більш прийнятною через існування стабільної зарплатні. На початок 1953 р. чисельність колгоспників складала 376,3, або 59,1 %, чисельність робітників і службовців – 244,3 тис. осіб, або 38,4 %.

Зміни у статеві-віковій структурі торкнулись практично всіх вікових груп.

Група дітей віком до 6 років чисельно поменшала у 1948 р. з 69,5 до 66,1 тис. осіб, або з 11,8 до 11,2 % у загальній чисельності сільського населення, що стало наслідком змен-

Таблиця № 1

Статеві-вікова структура сільського населення Донецької області у 1945-1953 рр. [21]

Станом на 1 січня	до 6 років			7-15			16-59			60 і старше			Всього		
	тис. осіб	% у заг. чисельності нас.	% чоловіків	тис. осіб	% у заг. чисельності нас.	% чоловіків	тис. осіб	% у заг. чисельності нас.	% чоловіків	тис. осіб	% у заг. чисельності нас.	% чоловіків	тис. осіб	% у заг. чисельності нас.	% чоловіків
1945							262,8	48,57	26,1	44,2	8,2	36,5	541,0	100	37
1948	69,5	11,8	49,8	132,1	22,5	48,9	341,9	58,2	37,9	44,2	7,5	35,9	587,7	100	41,6
1949	66,1	11,2	50,5	136,1	23,0	49,0	341,3	57,6	38,5	48,9	8,3	35,8	592,4	100	42,1
1950	69,8	11,7	50,5	137,3	23,0	49,6	339,8	56,9	38,2	50,5	8,5	35,6	597,4	100	42,1
1951	75,8	12,4	50,2	142,7	23,4	51,1	336,6	55,3	37,6	53,8	8,8	34,9	608,9	100	42,1
1952	82,2	13,2	50,6	133,9	21,6	50,0	348,7	56,1	39,0	56,5	9,1	35,0	621,3	100	42,5
1953	92,2	14,5	50,3	126,4	19,8	49,9	358,7	56,3	39,3	59,5	9,3	35,1	636,8	100	42,6
1954	96,0	14,7	50,5	117,5	18,0	50,2	377,7	57,7	40,4	62,9	9,6	35,3	654,0	100	43,1

*взята за основу категорія наявного населення

шення народжень у роки Голодомору 1946-1947 рр. Починаючи з 1949 р. як абсолютна чисельність цієї групи, так і її частка зростали від 66,1 до 96 тис. осіб у 1954 р., або від 11,2 до 14,7 %. Це пов'язано як із сплеском народжуваності у 1949 р., так і з поступовим переходом малочисленого покоління народжених в роки війни у наступну вікову категорію. Група підлітків віком від 7 до 15 років демонструвала зростання від 132,1 на початку 1948 р. до 142,7 тис. осіб на початку 1951 р., збільшувалась її частка у загальній чисельності сільськогосподарського населення від 22,5 до 23,4 %. Починаючи з 1951 р. відбулось її скорочення. Так, з 1951 до початку 1954 рр. абсолютна чисельність її зменшилась з 142,7 до 126,4 тис. осіб, а частка у загальній чисельності з 23,4 до 18 %.

У 1945-1947 рр. відчутно збільшила свою чисельність група осіб віком від 16 до 59 років з 262,8 тис. до 341,9. Її частка в загальній чисельності сільськогосподарського населення зросла з 48,6 до 58,2 %. Частка чоловіків у цій групі зросла з 26,1 до 37,9 %. Це передусім відбувалось за рахунок демобілізації і репатріації, які поповнили сільське населення чоловіками працездатного віку, що привело у свою чергу до покращення статеві пропорції на селі в цілому. У 1948-1950 рр. ця група зменшилась 341,9 до 336,6 тис. осіб, або 58,2 до 55,3 %, передусім через вимивання працездатних до відбудовчих робіт на промислових об'єктах. В ці роки зберігала свою актуальність проблема заміни постійними робітниками тимчасових контингентів, представлених військовополоненими, інтернованими, репатрійованими і звільненими з місць ув'язнення. З 1951 р. до початку 1954 р. відбувалось зростання групи осіб віком 16-59 років від 336,6 на початку 1951 р. до 377 тис. осіб на початку 1954 р., або з 37,6 до 57,7 %, що могло бути пов'язано із зменшенням витоку робочих рук з села до міст як результат насиченості робітниками існуючих виробництв, завершення будівництва багатьох промислових об'єктів, а також і з прибуттям у 1951 р. і в 1953 р. амністованих.

Група людей старше 60 років майже постійно зростала. Так, з 1948 р. до 1954 р. до початку 1954 р. вона чисельно збільшилась від 44,2 до 62,9 тис. осіб, або від 7,5 до 9,6 %. Певний виняток становив період 1945-1948 рр. Їх абсолютна чисельність та частка у загальній чисельності населення зафіксована на початку 1945 р. на рівні 44,2 тис. осіб, або 7,5 %, повторила свої показники на початку 1948 р. Скоріше за все, по людях похилого віку відчутно вдарив Голодомор 1947 р.

Поступово покращувалась статеві струк-

тура сільського населення. Частка чоловіків з 1945 р. до початку 1954 р. зросла з 37 до 43,1 %. Особливо інтенсивно відбувалось зростання частки чоловіків працездатного віку у 1945-1948 рр. В цілому частка чоловіків в цій віковій категорії зросла з 26,1 у 1945 р. до 40,4 % в 1954 р. У молодших вікових групах до 1954 р. сформувалось нормальне співвідношення статей із природним переважанням чоловіків. Їх становили переважно покоління народжених після війни. У групі сільського населення 60 років і старше частка чоловіків скоротилась з 36,5 у 1945 р. до 35,3 % у 1954 р.

Питома вага сільського населення в загальній чисельності населення Сталінської обл. послідовно зменшувалась. З 1 січня 1950 р. до початку 1953 р. частка сільського населення зменшилась від 18,4 % до 17,8 %.

Отже, війна призвела до скорочення сільського населення, деформації статеві-вікової структури, зниження рівня народжуваності. В цілому за період 1945-1953 рр. сільське населення Сталінської області зросло на 20,9 %, але так і не відновило довоєнних показників чисельності. 71 % зростання був забезпечений природним приростом, який зазнав різкого спаду в період Голодомору 1946-1947 рр.

Міграції робили суперечливий внесок у динаміку населення. Потужні міграції 1945-1946 рр., у складі яких виділялись потоки демобілізованих фронтовиків, репатріантів, розконвойованих і депортованих, неабияк поповнили число селян. Натомість місцеве сільське населення розглядалось державно-партійним керівництвом як важливий ресурс робочої сили для реалізації відбудови промислових потужностей у містах Донбасу. Голодомор відіграв роль додаткового поштовху у мотивацію переїзду селян до міста в пошуках роботи і гарантованого життєвого мінімуму. У 1948-1949 рр. місцеві селяни, передусім чоловіки працездатного віку, стали одним із джерел компенсації промисловим підприємствам робочої сили, втраченої внаслідок поступового вивезення тимчасових контингентів військовополонених, інтернованих, репатрійованих і звільнених з місць ув'язнення, а також через масові втечі робітників у період Голодомору. Зустрічний потік переселенців спрямований в організованому порядку до сільської місцевості з інших областей України. У 1950-1953 рр., у зв'язку із насиченням робітничими кадрами міської промисловості, вибуття до міст формувалось, передусім за рахунок сільської молоді, мобілізованої до шкіл ФЗН. Натомість сільська місцевість, поруч із містами, стала місцем осідку амністованих.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Тимченко С. М. Соціально-демографічні процеси в українському селі 40-80-х років ХХ ст. [Електронний ресурс] / С. М. Тимченко, В. М. Кириченко – Режим доступу до ресурсу: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=page/issues/2/timchenko_kirichenko.pdf.
2. Задніпровський О. І. Особливості голоду 1946-1947 років у Донбасі / О. І. Задніпровський. // Голод 1946-1947 років в Україні: причини і наслідки: матеріали міжнар. наук. конф., Київ, 27 трав. 1997 р. – 1998. – С. 120–124.
3. ДАДО. - Ф.-Р.-4249. - Оп.2. - Спр.7365.
4. ДАДО. - Ф.-Р.-4249. - Оп.2. - Спр.8350.
5. ДАДО. - Ф.-Р.-4249. - Оп.2. - Спр.354.
6. ДАДО. - Ф.-Р.-4249. - Оп.2. - Спр.353.
7. ДАДО. - Ф.-Р.-4249. - Оп.2. - Спр.3092.
8. ДАДО. - Ф.-Р.-4249. - Оп.1дод.- Спр.543.–
9. Шипік Н. Ф. Фронтвики та інваліди війни у соціальній структурі Сталінської області у перші повоєнні роки / Н. Ф. Шипік. // Нові сторінки в історії Донбасу. – 2009. – С. 179–192.
10. ДАДО - Ф.326. - Оп.7. - Спр.380.
11. Шипік Н. Ф. Сільськогосподарські переселення в Донбас у повоєнні роки / Н. Ф. Шипік. // Нові сторінки в історії Донбасу. – 2003. – №10. – С. 122–137.
12. Шипік Н. Ф. Повоєнне переселення селян російського походження з Болгарії до Сталінської області / Н. Ф. Шипік. // Матеріали VII науково-практичної конференції викладачів МДГУ: Зб.наук.праць. – 2005. С. 130–133.
13. ЦДАГОУ. - Ф.-1. - Оп.23. - Спр.8924.
14. ДАДО. - Ф.-Р.-4249. - Оп.3дод. - Спр.37.
15. ДАДО. - Ф.-Р.-4249. - Оп.3дод. - Спр.60.
16. Заднепровский А. И. Выселение крестьян из Донбасса в 1948 г. / А. И. Заднепровский. // Новые страницы в истории Донбасса. – С. 80–92.
17. ДАДО. - Ф.-Р.-4249. - Оп.2. - Спр.417.
18. ДАДО. - Ф.-Р.-4249. - Оп.2. - Спр.8924.
19. ДАДО. - Ф.-Р.-5895. - Оп.1. - Спр.2.
20. Оргнабір як метод поповнення робочої сили до промислових підприємств донбасу у повоєнний час / Н. Ф. Шипік // Грани. - 2014. - № 12. - С. 130-135.
21. Складено за: ДАДО. - Ф.-Р.-4249. - Оп.2. - Спр.353, Спр.3092, Спр.7365, Спр.8350.
22. ЦДАГОУ - Ф.1- Оп.23 - Спр.4978.

Стаття надійшла до редакції 09.11.2015

REFERENCES:

1. Tymchenko S. M. Sotsial'no-demografichni protsesy v ukrayins'komu seli 40-80-kh roktiv XX st. (Socio-demographic processes in the Ukrainian village of 40-80 years of the twentieth century). – Access: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=page/issues/2/timchenko_kirichenko.pdf.
2. Zадniprovs'kyi O. I. Osoblyvosti holodu 1946-1947 roktiv u Donbasi (Features famine of 1946-1947 in Donbass) // *Holod 1946-1947 roktiv v Ukrajini: prychny i naslidky: materialy mizhnar. nauk. konf.*, Kyiv, 27 trav. 1997 r. – 1998. – P. 120–124.
3. DADO (State archive of Dnipropetrovsk region) (State archive of Dnipropetrovsk region). - F.-R.-4249. - Op.2. - Spr.7365.
4. DADO (State archive of Dnipropetrovsk region). - F.-R.-4249. - Op.2. - Spr.8350.
5. DADO (State archive of Dnipropetrovsk region). - F.-R.-4249. - Op.2. - Spr.354.
6. DADO (State archive of Dnipropetrovsk region). - F.-R.-4249. - Op.2. - Spr.353.
7. DADO (State archive of Dnipropetrovsk region). - F.-R.-4249. - Op.2. - Spr.3092.
8. DADO (State archive of Dnipropetrovsk region). - F.-R.-4249. - Op.1dod.- Spr.543.–
9. Shypik N. F. Frontovyyky ta invalidy viyny u sotsial'niy strukturi Stalins'koyi oblasti u pershi povoyenni roky (Veterans and disabled veterans in the social structure of the Stalin region in the early postwar years). // *Novi storinky v istoriyi Donbasu*. – 2009. – P. 179–192.
10. DADO (State archive of Dnipropetrovsk region) - F.326. - Op.7. - Spr.380.
11. Shypik N. F. Sil's'kohospodars'ki pereselennya v Donbas u povoyenni roky (Agricultural resettlement in Donbass in the postwar years) // *Novi storinky v istoriyi Donbasu*. – 2003. – №10. – P. 122–137.
12. Shypik N. F. Povoyenne pereselennya selyan rosiys'koho pokhodzhennya z Bolhariyi do Stalins'koyi oblasti (Post-war resettlement of peasants of Russian origin from Bulgaria to Stalin region) // *Materialy VII naukovopraktychnoyi konferentsiyi vykladachiv MDHU: Zb.nauk.prats'*. – 2005. P. 130–133.
13. TsDAHOУ (Central State Archive of Public Organizations of Ukraine). - F.-1. - Op.23. - Spr.8924.
14. DADO (State archive of Dnipropetrovsk region). - F.-R.-4249. - Op.3dod. - Spr.37.
15. DADO (State archive of Dnipropetrovsk region). - F.-R.-4249. - Op.3dod. - Spr.60.
16. Zадneprovs'kiy A. I. Vyiselenie krestyan iz Donbassa v 1948 r. (The eviction of peasants from the Donbass in 1948) // *Novie stranitsyi v istorii Donbassa*. – P. 80–92.
17. DADO (State archive of Dnipropetrovsk region). - F.-R.-4249. - Op.2. - Spr.417.
18. DADO (State archive of Dnipropetrovsk region). - F.-R.-4249. - Op.2. - Spr.8924.
19. DADO (State archive of Dnipropetrovsk region). - F.-R.-5895. - Op.1. - Spr.2.

20. Orhnabir yak metod popovnennya robochoyi syly do promyslovykh pidpryyemstv donbasu u povoyennyi chas (Orhnabir as a method to replenish the workforce to industrial enterprises of Donbass in the postwar period) // *Hrani*. - 2014. - № 12. - P. 130-135.

21. Skladeno za: DADO (State archive of Dnipropetrovsk region). - F.-R.-4249. - Op.2. - Spr.353, Spr.3092, Spr.7365, Spr.8350.

22. TsDAHOU (Central State Archive of Public Organizations of Ukraine) - F.1- Op.23 - Spr.4978.

Шипік Наталія Феофанівна – кандидат історичних наук, доцент
Маріупольський державний університет
Адреса: 87500, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129
E-mail: nfshypik@ukr.net

Shypik Nataliya Feofanivna – PhD in history, associate professor
Mariupol state university
Address: 129, Bydivelnukiv Avenue, Mariupol, 87500
E-mail: nfshypik@ukr.net

УДК 94(477)«19»:347.21

Трансформація інституту права власності в Україні у ХХ ст.: історичний огляд

Я.В. БАЛАБАЙ

Національний фармацевтичний університет, м. Харків, Україна,
E-mail: yana_balabay@mail.ru

Авторське резюме

Статтю присвячено аналізу процесу трансформації інституту права власності в Україні у ХХ ст. та його окремих аспектів, а саме: історичних передумов трансформації права власності, відмінностей історичних епох всередині процесу змін, характерних особливостей і статусу власності у кожному історичному періоді, причинно-наслідкового зв'язку економічних проблем та змін інституту приватної власності в Україні. Початок трансформації інституту права власності пов'язаний з діяльністю українських, а також неукраїнських політичних партій початку ХХ ст., переважна більшість з яких несла соціалістичні ідеї. Популярність соціалізму була пов'язана з комплексом суспільно-політичних, соціально-економічних, культурних та зовнішніх чинників, які склалися в Російській імперії на початку ХХ ст. й неминуче вели її до краху. Під час українських визвольних змагань 1917 – 1921 рр. ідеї соціалізму знайшли своє відображення в універсалах Центральної Ради. Популяризовані політичними партіями ідеї соціалізму, що підживлювалися соціальними протиріччями, зумовили перемогу соціального перевороту, здійсненого російськими більшовиками та призвели до радикальної трансформації інституту права власності. З приходом до влади у Росії більшовиків та з початком реалізації політики «воєнного комунізму» й основних положень програми РСДРП (б) відбувається докорінна трансформація інституту права власності. Скасовуються усі види власності, а натомість запроваджується одна – державна. Невдала спроба негайного запровадження комунізму увінчалася крахом, тому у зв'язку з запровадженням непу в Україні інститут права власності знову зазнає змін. Запроваджуються три форми власності: державна (націоналізована, муніципальна), кооперативна та приватна. Наприкінці 1920-х рр. змінюється курс розвитку економіки радянської України, що приводить до остаточної перемоги концепції так званої «соціалістичної власності». За радянської доби інститут права власності мав такі риси: командно-адміністративні методи управління економікою; утвердження переваги державної форми власності, спрямоване на максимальне одержавлення економіки; підпорядкованість правової системи ідеологічним цілям; переважання державних інтересів над особистими тощо. З проголошенням політики перебудови відбуваються певні зрушення у системі соціалістичної власності, які були пов'язані з прийняттям законів про індивідуальну трудову діяльність, кооперацію, оренду та орендні відносини. Доба незалежності України з 1991 р. відкрила шлях до принципу вільного вибору форми власності. Нині у нашій державі існує кілька форм власності: приватна, колективна, державна та комунальна. Таким чином інститут права власності в Україні набуває рис полісуб'єктного характеру.

Ключові слова: інститут права власності, соціалізм, державна власність, кооперативна власність, приватна власність, націоналізація, приватизація.